

Tahar Ben Jelloun'un *Kum Çocuk* ve *Kutsal Gece* Adlı Romanlarında Rizom Kavramı*

DOÇ. DR. AYŞE TOMAT YILMAZ**

Öz

Yazın dünyasında adından sıklıkla söz ettiren, Goncourt Ödüllü, Fas asıllı Fransız yazar Tahar Ben Jelloun, yapıtlarında genellikle kimlik, erillik/dişilik, kültür, göç gibi konuları ele alır. Ben Jelloun, 1985 yılında yayımladığı *Kum Çocuk* ve 1987 yılında yayımladığı *Kutsal Gece* adlı romanlarında, yedi kız çocuğunun üzerine, erkek isteyen Hacı Ahmed'in sekizinci çocuğunun da kız olarak dünyaya gelmesi nedeniyle, babası tarafından erkek olarak yetiştirilen Ahmed/Zahra adlı bir kızın yaşamını konu edinir. Önceleri bir erkek gibi yaşayan ama babasının ölümüyle birlikte toplumun ve geleneklerin belirlediği kurallardan kaçan Ahmed/Zahra'nın kendi cinsiyetini bulmasını ve özgürleşme yolculuğunu bütün ayrıntılarıyla aktarır. Kısacası, Ben Jelloun, Ahmed/Zahra'nın yaşamı üzerinden, ataerki düzenin ve geleneklerin kendilerine dayattığı katı kurallar doğrultusunda yaşamak zorunda olan Faslı kadınların içinde bulunduğu durumu bütün ayrıntılarıyla betimler. Cinsiyet rollerinin ve toplumsal beklentilerin katı yapılarını eleştiren yazar, ülkesinin sessiz kadınlarının sesi olur. Bu çalışmada da öncelikle Tahar Ben Jelloun'un *Kum Çocuk* (*L'Enfant de Sable*) ve *Kutsal Gece* (*La Nuit Sacrée*) adlı romanlarında yer alan kadın karakterlerden yola çıkarak Faslı kadınların içinde bulunduğu durum aktarılacaktır. Ardından, söz konusu romanlarda kadının kimlik sorunu, yirminci yüzyılın önde gelen filozofları arasında yer alan Gilles Deleuze ve Félix Guattari'nin *Mille Plateaux* (*Bin Yayla*) adlı çalışmalarında ortaklaşa ele aldıkları rizom (köksap) kavramı bağlamında irdelenecektir.

Anahtar sözcükler: Tahar Ben Jelloun, Gilles Deleuze, Félix Guattari, *Kum Çocuk*, *Kutsal Gece*, *Mille Plateaux*, rizom

THE CONCEPT OF RHIZOME IN TAHAR BEN JELLOUN'S NOVELS ENTITLED *THE SAND CHILD* AND *THE SACRED NIGHT*

Abstract

Tahar Ben Jelloun, who is frequently mentioned in the literary world, a Goncourt Prize-winning, Moroccan-born French writer generally deals with issues such as identity,

* Bu makale Ankara Üniversitesi'nde Prof. Dr. Arzu Etensel İldem danışmanlığında yazılmış olan "Tahar Ben Jelloun ve Assia Djebar'ın Yapıtlarında Değişen Kadın İmgesi" başlıklı doktora tezinden yola çıkılarak kaleme alınmıştır.

** Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fransız Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, E-mail: ayse_tomat@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-8631-2854

Gönderilme Tarihi: 30 Ağustos 2024

Kabul Tarihi: 10 Ekim 2024

masculinity/femininity, culture, and migration in his works. In his novels *The Sand Child*, published in 1985 and *The Sacred Night*, published in 1987, Ben Jelloun focuses on the life of a girl named Ahmed/Zahra. Ahmed/Zahra is the eighth girl of Hacı Ahmed, who wanted to have a boy after seven girls and thus she is raised as a boy by her father. Ahmed/Zahra initially lives as a man, but with the death of her father, she escapes from the rules set by society and traditions. Ben Jelloun describes Ahmed/Zahra's discovery of her own gender and her journey of liberation. In short, through the life of Ahmed/Zahra, Ben Jelloun describes in great detail the situation of Moroccan women who have to live according to the strict rules imposed on them by the patriarchal order and traditions. Criticising the rigid structures of gender roles and social expectations, the author becomes the voice of the silent women of her country. In this study, firstly, the situation of Moroccan women in Tahar Ben Jelloun's novels *The Sand Child* and *The Sacred Night* will be presented. Then, the identity problem of women in the novels in question will be examined in the context of the concept of rhizome co-written by Gilles Deleuze and Félix Guattari, two of the leading philosophers of the twentieth century, in their work *Mille Plateaux*.

Keywords: Tahar Ben Jelloun, Gilles Deleuze, Félix Guattari, *The Sand Child*, *The Sacred Night*, *Mille Plateaux*, rhizome

GİRİŞ

“Bir dağın tepesinde düzlükte kurulu bir bahçede salıncak sallanıyordum ve hangi yana düşeceğimi bilmiyordum” (Ben Jelloun, 1988, s. 38).

Tarih boyunca gerek Batı gerekse Doğu kültürlerinde yaşayan kadınların konumu, içinde buldukları toplumun sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerleri doğrultusunda biçimlenir. Bu çok yönlü etkenlerin etkileşimi, farklı dönemlerde ve coğrafi bölgelerde kadınların haklarını, görevlerini ve konumlarını derinden etkileyerek onlara çok çeşitli deneyimler sunar. Başka bir deyişle, antik uygarlıklardan çağdaş dönemlere kadar, her bir toplumun kendine özgü dinamikleri, kadın rollerinin evrimini belirler.

Antik uygarlıklarda, kadınlar genellikle sınırlı yasal haklara sahiptirler ve çoğu zaman kamusal yaşamdan dışlanırlar. Çoğunlukla babalarının ve eşlerinin birer kölesi olarak görülen söz konusu kadınların rolleri ev içi ve dinsel alanlarla sınırlıdır. Toplumsal hiyerarşinin baskın olduğu Orta Çağ'da, kadınların hakları ve rolleri toplumsal kurallar ve dinsel öğretiler tarafından belirlenir. Bu dönemde soylu kadınlar, alt sınıflarda bulunan hemcinslerine kıyasla daha çok ayrıcalığa sahip olsalar da genellikle ikincil rollerle yaşamlarını sürdürürler. Rönesans ve Aydınlanma dönemlerinde ortaya çıkan entelektüel hareketler, toplumdaki geleneksel kadın algısında aşamalı bir değişime yol açar. XIX. ve XX. yüzyıllarda ise sanayileşme, küreselleşme ve feminist hareketlerin yükselmesi hem Batı hem de Doğu toplumlarındaki kadınların konumları için bir dönüşümü simgeler. Sanayi devrimi ile birlikte kadınların giderek çalışma hayatına etkin bir biçimde katılması, aile dinamiklerinde ve toplumsal beklentilerde büyük değişimlere yol açar. Feminist hareketlerin önem kazandığı bu dönemde, Emmeline Pankhurst ve Susan Brownell Anthony gibi öncü isimler kadın

hakları için büyük bir savaşım verirler; kadınların oy hakları ve yüksek öğrenime erişimleri gibi konularda yasal reformların oluşmasına olanak sağlarlar. Çağdaş dönemlerde de Batı ve Doğu kültürlerindeki kadınların durumu, küreselleşme, teknolojik ilerlemeler ve toplumsal hareketler doğrultusunda biçimlenmeye devam eder. Birçok Batı toplumunda, ayrımcılığa karşı yasal koruma ve cinsiyet eşitliği gibi konularda önemli adımlar atılır. Bu doğrultuda gerek siyasete gerekse iş yaşamına katılan kadın sayısı günden güne artar. Ancak erkeklere kıyasla kadınlara daha az aylık ödenmesi ya da kadınların yönetici konumunda çalışmaya elverişsiz olduğunun düşünülmesi gibi konular kadınların iş yaşamlarını olumsuz yönde etkiler. Doğu toplumlarında ise durum daha farklıdır; kadınlar kimi alanlarda önemli ilerlemeler gerçekleştirirken kimi alanlarda da zorluklar yaşamaya devam ederler. Kısacası bazı toplumlar kadın haklarını iyileştirmek için yasal reformlar uygularken diğerleri de kısıtlayıcı yasaları ve uygulamaları sürdürür.

Tahar Ben Jelloun

Birçok Doğu toplumu gibi, Fas kültürü de gelenek ve görenekler doğrultusunda biçimlenir. Arap ve Berberi etkilerinin harmanlandığı söz konusu toplum varsıl bir kültürel mirasa sahiptir; içinde çeşitli dilleri ve kültürleri barındırır. Bu çok dilli ve çok kültürlü toplumda, genellikle kadınlara katı kurallar dayatan ve sınırlamalar getiren ataerkil düzen egemendir. Faslı kadınlar geleneklere uymak, erkekler tarafından kendileri için belirlenen görevleri yerine getirmek ve içinde buldukları duruma boyun eğmek

zorundadırlar. Gelenekler doğrultusunda kız, eş, anne, kız kardeş olarak görevlerini yapmalı ve aile onuruna uygun davranmalıdırlar. Mağrip'te, Avrupa'da ve dünyanın birçok ülkesinde en çok okunan yazarlardan biri olan Fas asıllı Fransız yazar Tahar Ben Jelloun, ülkesinin kadınlarının içinde bulunduğu bu duruma kayıtsız kalmaz. Goncourt Ödülü'nü alan ve yapıtlarında genellikle kimlik, erillik/dişilik, kültür, göç gibi konuları aktaran yazar, Faslı kadınları bütün ayrıntılarıyla betimler ve ülkesinin sessiz kadınlarının sesi olur. Bu çalışmada da öncelikle Tahar Ben Jelloun'un *Kum Çocuk (L'Enfant de Sable)* ve *Kutsal Gece (La Nuit Sacrée)* adlı romanlarında yer alan kadın karakterlerden yola çıkarak Faslı kadınların içinde bulunduğu durum aktarılacaktır. Ardından, söz konusu romanlarda kadının kimlik sorunu, Gilles Deleuze ve Félix Guattari'nin *Mille Plateaux (Bin Yayla)* adlı çalışmalarında birlikte kaleme aldıkları rizom (köksap) kavramı bağlamında irdelenecektir.

MILLE PLATEAUX VE RİZOM KAVRAMI

Metafizik, felsefe, dil felsefesi, estetik, psikanaliz üzerine çalışmalarıyla tanınan Fransız filozof Gilles Deleuze ve çağdaş felsefe ve eleştirel teorinin önde gelen isimlerinden Félix Guattari, ortaklaşa kaleme aldıkları *Mille Plateaux* adlı yapıtlarını 1980 yılında yayımlarlar. Postmodern düşüncenin

başlıca örneklerinden biri olarak kabul edilen söz konusu yapıtta, psikanaliz, siyaset, antropoloji, ekonomi gibi alanlara öncelik verirler.

Mille Plateaux, adından da anlaşılacağı üzere, her birinde farklı bir konunun irdelendiği birçok "plato/yayla"nın birleşiminden oluşur. "Plato/Yayla", Deleuze ve Guattari'nin yapıtlarının temel yapı taşlarındandır; başlangıcı, ortası ve sonu olan geleneksel anlatıların aksine, "plato/yayla" hiyerarşik olmayan bir düzeyi simgeler. Dil ve politikadan biyoloji ve coğrafyaya kadar birçok felsefi ve sosyal konunun ele alındığı her bir bölüm, diğerlerinden bağımsız olarak okunabilir. Ayrıca, bu bölümlerin kimin tarafından kaleme alındığı bilinmez; Deleuze ve Guattari söz konusu durumu "ayrık karşılaşma" olarak tanımlarlar. "Deleuze'ün Félix Guattari ile 'ikili' yazılmış yapıtlar hakkında kuramlaştırdığı ve en güzel örneğini kişisi belli olmayan yazı yönteminin gerçek söylemi olan Rhizome'da verdikleri ayrık karşılaşma" (Sauvagnargues, 2010, s. 18), birbirinden farklı veya birbirine uyumsuz öğelerin, güçlerin ya da varlıkların etkileşimini açıklar. Geleneksel sentez, birlik ya da uzlaşma görüşlerine meydan okuyan bu kavram, fark, çeşitlilik ve bu türden karşılaşmaların üretken doğası üzerine vurgu yapar.

Kimin hangi bölümü kaleme aldığının açıkça bilinmediği bu yapıtta Deleuze ve Guattari tümceleri ortaklaşa yazmazlar, bunun yerine her biri kendi anlatısına odaklanır. Ardından, yazılanları birleştirerek farklı bir ses ortaya çıkarmayı amaçlarlar.

Félix Guattari ve ben *Anti-Cedipe*'te ve *Mille Plateaux*'da, hatta özellikle büyük bir kitap olan ve birçok kavram öneren *Mille Plateaux*'da bir felsefe yapmaya çalıştık. İşbirliği yapmadık, bir kitap yaptık sonra bir başkasını, bir birlik anlamında değil de sınırsız bir makale anlamında. Her birimizin bir geçmişi ve önceki çalışmaları vardı: onun zaten kavram olarak çok zengin olan ruhçözümlemede, siyasette, felsefe alanında ve benim *Difference et Repetition* ve *La logique du sens* ile bir geçmişim vardı. İki kişi olarak işbirliği yapmadık. Biz daha çok 'bir' üçüncüyü, yani bizi, oluşturmak için birleşen bir dere gibiydik (Deleuze, 1990, s. 187; Aktaran Sauvagnargues, 2010, s. 29).

Deleuze ve Guattari'nin durağan ulamlar ya da istikrarlı kimlikler yerine ağları, bağlantıları ve akışları vurguladıkları felsefelerinin bir örneği olarak da kabul edilen *Mille Plateaux*'nun "ne öznesi ne nesnesi vardır, farklı bir şekilde oluşmuş maddelerden, tarihlerden ve çok farklı hızlardan ibarettir. Bir kitap özneye atfedildiği anda bu konuların işlenmesi ve ilişkilerinin dışsallığı göz ardı edilir" (Deleuze ve Guattari, 1980, s. 9; Aktaran Sauvagnargues, 2010, s. 28).

Deleuze ve Guattari, *Mille Plateaux*'da felsefe ve kültürel çalışmaların da içinde bulunduğu çeşitli bilim dallarını derinden etkileyen rizom (köksap) kavramını ayrıntılı bir biçimde irdelerler. Bitki bilimden esinlenen, yatay olarak büyüyen ve her yöne yayılan bitkilerin kök düzenini anlatan rizom, bilgi ve gerçeklik için bir metafor görevi görür. Merkezî bir gövdeden dikey olarak büyüyen bir ağacın aksine, köksapın merkezi, sabit noktaları ya da kesin sınırları yoktur. Merkezî ve hiyerarşik olmayan, sürekli akış durumunda olan bir düşünce biçimini simgeler. Başka bir deyişle, "Deleuze (...) yatay bir gövdeye sahip olan köksap ile sonsuz bir yatay bağlanma modeline ve köksüzlüğe göndermede bulunur. Köksap belirli bir düzeni olmamakla beraber hiçbir zaman bir birliği ya da bütünlüğü olmayan çokluktur. Bu nedenle her an belirli bir bağlamından kırılma ya da kopma olabilir, bu kırılmanın ve yeniden farklı bir bağlamda kurulmanın yöntemi ya da modeli yoktur" (Ayıtgu, 2016, s. 137).

Deleuze ve Guattari, öznesi ve nesnesi olmayan çokluklar bütünü olarak da tanımlan rizomu geleneksel bilgi modellerine karşı kullanırlar. Gerçekliğin, birden fazla yolun birbirine bağlı ağlarından oluştuğunu ve bilginin bu karmaşıklığı yansıtması gerektiğini öne süren söz konusu filozoflar, rizomu altı ilke doğrultusunda açıklarlar:

1. ve 2. Bağlantı ve farklı yapıda olma ilkeleri;
3. Çokluk ilkesi;
4. Anlamsız kopma ilkesi;
5. ve 6. Haritacılık ve çıkartma (resim) ilkesi (Deleuze ve Guattari, 1980, s. 13).

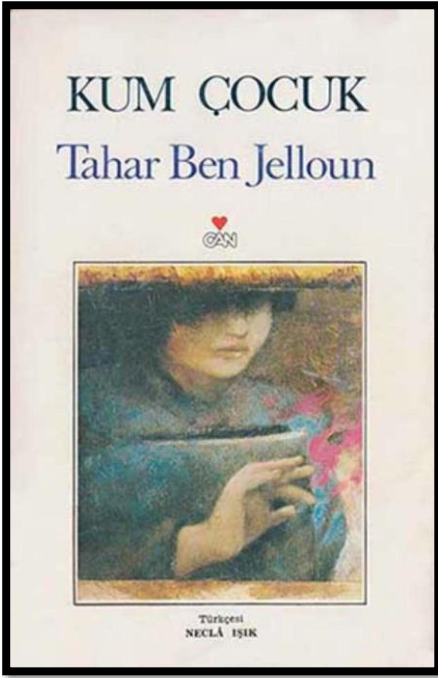
Bu ilkeler, rizomatik sistemlerin özelliklerini ve işleyişini açıklamaya yardımcı olur. "Bağlantı ve farklı yapıda olma ilkesi"ne göre; bir rizomun önceden tanımlanmış bir yapısı yoktur, bu nedenle bir nokta başka bir nokta ile bağlanabilir ki bağlanmak da zorundadır (Deleuze ve Guattari, 1980, s. 13). Noktaların ya da konumların ayrıcalıkları yoktur; her birinin eşit olarak bağlantı kurma yeteneği vardır. Farklı yapıda olma özelliği, farklı tür ve ulamlardaki öğelerin birbirlerine bağlanabileceğini ve geleneksel sınırları yıkabileceğini vurgular. Deleuze ve Guattari çoğalmayı kendilerine amaç edindiklerinden, çokluk ilkesi rizomun başlıca öğelerindendir; bir rizom genellikle çokluğuyla tanımlanır. Çokluklar, tek bir birleşik varlığa indirgenemeyen, birçok öğeden oluşan rizomatik yapıların merkezinde yer alırlar. Rizomu yöneten kapsayıcı bir birlik ya da tekil bir kimlik yoktur; bunun yerine, rizom birden fazla, birbirine bağlı parçalardan oluşan bir ağ ile tanımlanır. Anlamsız kopma ilkesi ise rizomun dayanıklılığını simgeler. Bir rizom, herhangi bir noktada nedensizce kopsa ya da bozulsa da dayanıklılık ve uyum yeteneğini kullanır; farklı yollarla kendini yenileyebilir ya da yeniden bir başka rizoma bağlanıp çokluk oluşturabilir. Başka bir deyişle, rizomun kopması ya da bozulması sistemi aksaklığa uğratmaz; aksine, sistem büyümeye, değişmeye ve çoğalmaya devam eder. Anlamsız kopma ilkesi, bir rizomun içindeki bağlantıların belirli bir koşulla bağlanmadığını, her durumda sistemin kendi özünü kaybetmeden uyum sağlayıp gelişebileceğini öne sürer. Haritacılık ve çıkartma (resim) ilkesinde ise rizom bir izlemeden çok haritaya benzetilir. İzleme, var olan bir şeyin kopyasını ya da yeniden üretimini simgelerken, harita da zaman içinde değişen ve gelişen bir düzeni betimler. Haritacılık, yeni yollar yaratmayı ve keşfetmeyi içerir, çıkartma (resim) ise görüntülerin aktarılmasına yardım eder. "(...) Önemli olan ne bir taklit ne de bir benzerlik, yalnızca birbirlerinden çok farklı iki varoluş ve davranış kodunun ortak bir 'rizom' oluşturmaları ve buradan doğan bir kaçış çizgisi üzerinde yersiz-yurtsuzlaşmaları..." (Baker, 2009, s. 358). Nitekim, rizom tek bir özne ya da nesneye indirgenemeyen, birden fazla öğelerin oluşturduğu çokluklar bütünüdür. Rizomun dikey bir biçimde değil, yatay doğrultuda ilerleyen ve çoğalan bir yapısı vardır. Rizomlar birbirlerine sıkı sıkıya bağlı değildir; bu yüzden nedensizce kopup başka rizomlarla bağlantılar gerçekleştirebilirler. Merkezî bir gücün oluşması, bu kopma ve yeniden bağlanmalar aracılığıyla engellenir. Egemen bir gücün olduğu ortamlarda çokluklar oluşamaz. Göçebe gibi sürekli bir devinim içinde olan rizomlar yersiz-yurtsuzlaşarak merkezî bir gücün oluşmasına engel olurlar. Kısacası,

sabit bir düzenleri sözkonusu değildir bu kök-sapların, ancak kök-sapın belli bir noktası başka bir nokta ile ilişkili olabilir. Şu ya da bu noktada kopmalar olabilir, kesintiler olabilir. Kök-saplar belli bir yapıya ya da köke bağlanmazlar Deleuze'ün düşüncesinde. Dolayısıyla kök-sap, gerçekliğin alt üst edilmesi anlamında bir model değildir, yalnızca belirli

karşılaşmaların, olayların ya da oluşların bilgisine dayalı bir düşünme girişimidir. Zaten Deleuze'ün gerçekliği alt üst etmek gibi bir kaygısı olmamıştır. Ancak onu yıkıp kendi gerçekliğini, mücadele vererek yaratma arzusu olmuştur (Çobanlı Erdönmez, 2014, s. 8).

KUM ÇOCUK VE KUTSAL GECE'DE KİMLİK SORUNU

Rizom, yazınsal çözümleme alanında, doğrusallığa karşı direnen ve karmaşıklığı benimseyen anlatıları ortaya çıkarmak için varsıl bir bakış açısı sunar. Bu doğrultuda, Tahar Ben Jelloun'un *Kum Çocuk* ve *Kutsal Gece* adlı romanlarındaki kadınların kimlik sorununu rizom bağlamında irdelemek yerinde olacaktır. Ülkesinin güçlü kalemlerinden biri olan ve yapıtlarında genellikle kimlik, erillik/dişilik, kültürel çatışma, göç gibi konuları ele alan Tahar Ben Jelloun *Kum Çocuk* adlı romanını 1985 yılında yayımlar. Okurları tarafından büyük bir ilgi gören söz konusu yapıt, Fas toplumunu, kültürünü ve bu toplumda kadınların yerini anlatır. Kimlik, özgürlük ve toplumsal kuralların baskıcı doğasını araştırır, geleneksel cinsiyet rollerine karşı savaşıyor ve erillik/dişilik yapılarını sorgular. Roman, yedi kız çocuğunun üzerine, erkek sahibi olmak isteyen Hacı Ahmed'in sekizinci çocuğunun da kız olarak dünyaya gelmesi nedeniyle, babası tarafından erkek olarak yetiştirilen Ahmed/Zahra adlı bir kızın yaşamını konu edinir. Hacı Ahmed, öldüğünde mirasının erkek kardeşleri arasında paylaşılmasını istemediğinden, kızını erkek olarak tanıtır ve yetiştirir. Ahmed/Zahra'nın içinde bulunduğu bu durum Fas'ın toplumsal yapısını gözler önüne serer.

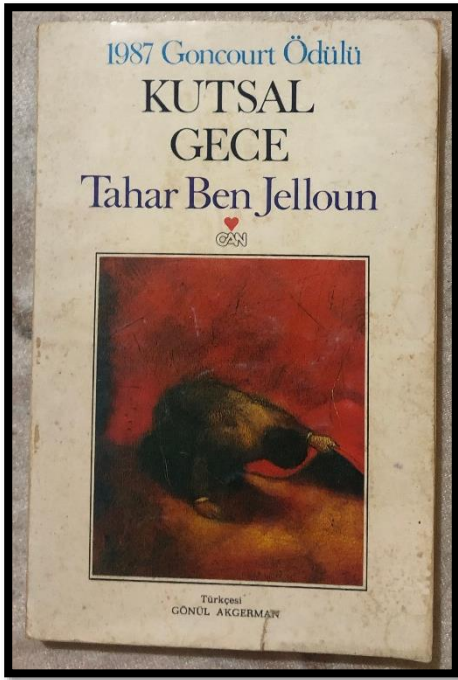
Tahar Ben Jelloun, *Kum Çocuk*'un devamı olarak nitelendirilen *Kutsal Gece* adlı romanını ise 1987 yılında yayımlar. *Kutsal Gece* artık kadın kimliğini ve Zahra adını seçen Ahmed'in öyküsünü anlatmaya devam eder. İçinde bulunduğu toplum tarafından kendisine dayatılan katı kurallardan kaçan Zahra'nın kendi cinsiyetini bulmasını ve özgürleşme yolculuğunu bütün ayrıntılarıyla aktarır. Kısacası, "Tahar Ben Jelloun, *Kum Çocuk*'ta Fas'taki toplumsal cinsiyetin oluşumunu sorgularken, *Kutsal Gece*'de ise fiziksel ve zihinsel şiddeti neredeyse dayanılmaz bir yoğunlukta gözler önüne sererek, toplumsal cinsiyetin ve cinselliğin sorunlu alanına bir adım daha yaklaşır" (Gikandi, 2003, s. 76).

Dinin, ataerkil düzenin ve geleneklerin egemen olduğu Fas toplumunda, diğer ataerkil toplumlarda olduğu gibi, "üstün değerler erkeğe, aşağı değerler kadına özgüdür. (...)

Erkek etkendir, kadın edilgen. Erkek kuvvetlidir, kadın zayıf. Erkek akıllı, kadında duygu egemendir. (Kadının saçları uzun, akıllı kısıdır). Erkek dürüst, kadın kancıktır" (Moran, 2011, s. 260-261). Nitekim, "erkekler göre daha duygusal olarak kabul edilen (...), insanlık tarihi boyunca kendisine yüklenen 'lanetli Havva' ve 'fitne yaratan kadın'" (Berktay, 2000, s. 18) imgelerinden sıyrılmayan kadınlar, bu düşüncelerle yoğrulmuş bir toplumda birçok kısıtlama ve zorlukla karşı karşıya kalırlar. Toplumun kendileri için önceden belirlediği kurallar doğrultusunda yaşamak zorunda bırakılırlar; evlenene kadar babalarına ve ağabeylerine, evlendikten sonra da eşlerine boyun eğerek yaşamlarını sürdürürler.

Simone de Beauvoir, kadının "Araplar, Hintliler ve köylerde yaşayan insanlar için (...) yaptığı işe göre değerlendirilen ve yitirildiği zaman hiç üzülmmeden yerine bir başkası konulan bir dışı uşak" (De Beauvoir, 1986, s. 197) olduğunu belirtir. Gerçekten de söz konusu toplumda, erkekler kadınların varlığını umursamaz. "Toplumumuz kadınlara karşı ne kadar acımasızdır bilirsiniz, dinimiz erkeğe ne çok kolaylık sağlar; bilirsiniz ki seçim ve isteklerine göre yaşamak için, gücü olması gerekir insanın" (Ben Jelloun, 1988, s. 70). *Kum Çocuk'ta*, Fas toplumunda erkeğe verilen ayrıcalıkları bu tümcelerle dile getiren Tahar Ben Jelloun, ülkesinin kadınlarının içinde bulunduğu duruma dikkat çeker:

Baba, bir kızın yeteceği kanısındaydı. Yedi tanesi çoktu, üstelik acıklıydı. Kaç kez İslâm'dan önceki dönemlerde kız çocuklarını diri diri gömen Arapların öyküsünü anımsadı. Bu felâketten kurtulamayacağına göre, kin duymuyordu onlara, hayır, ama kayıtsızdı kızlara karşı. (...) Onları unutmak, gözönünden kovalamak için herşeyi yapıyordu. Sözelimi, adlarını ağzına bile almıyordu. (...) Kızlarından birinin yüzüne elini sürdüğünü anımsamıyordu bile. Onlarla kendisi arasına kalın bir duvar çekmişti; çaresiz ve neşesizdi (Ben Jelloun, 1988, s. 14).

Çok istediği erkek çocuğuna hiçbir zaman sahip olamayan Hacı Ahmed, bu durumdan eşini sorumlu tutar: "Sen iyi bir kadınsın. Söz dinleyen uysal bir eş, ama yedinci kızıdan sonra anladım ki bir tür sakatlık var sende: Rahmin erkek çocuk tutmuyor; öyle bir yapıda ki, vere vere -aralıklı sürelerle- dişiler veriyor. Senin elindense bir şey gelmiyor. Bir oluşum bozukluğu olmalı bu (...)" (Ben Jelloun, 1988, s. 17). Hacı Ahmed'e göre "erkeğin hizmetindeki kadın geleneğine tıpatıp uygun olarak" (Ben Jelloun, 2006, s. 20) yetiştirilmiş olan karısı; kişiliksiz, mutsuz, uysal ve sıkıcı biridir. Eşinin bu durumundan ve her yıl art arda kız çocuk dünyaya getirmesinden bunalan Hacı Ahmed, zaman zaman onu öldürmeyi bile düşler. Görüldüğü gibi, söz konusu toplumda, yaşamları boyunca aşağılanan kadınlar, erkek çocukları olmadığı için de küçümsenirler. Ancak bu

duruma karşı hiçbir zaman seslerini çıkartamazlar çünkü körü körüne bağlı oldukları gelenekler, kadınlara erkeklerin karşısında konuşma olanağı tanımaz. Nitekim, erkeğin baskısına ve şiddetine boyun eğmek zorunda kalan bu kadınlar günden güne sessizleşerek kendi içlerine kapanırlar.

Kadınların doğdukları andan itibaren cinsiyet ayrımına uğradığı, hiçbir zaman dilediği gibi yaşayamadığı ve çoğunlukla ötekileştirildiği Fas'ta "toplumsal açıdan, erkek özerk ve bütün bir varlıktır; her şeyden önce üretici sayılmakta, varoluşu, topluluğa yaptığı işle doğrulanmaktadır" (De Beauvoir, 1986, s. 12). Bu durumun bilincinde olan kadınlar, ataerki düzenin ve geleneklerin kendilerine dayattığı katı kurallara karşı farklılaşmayı amaçlarlar. Kimliklerinin biçimlenmesinde toplumun ve kültürün önemli bir rol oynadığı bu kadınlar, kendilerine neredeyse hiçbir ayrıcalığın tanınmadığı gelenekleri yıkmayı ve erkeklerle eşit haklara sahip olmayı düşlerler. Deleuze ve Guattari'ye göre kadınların ataerki düzenin ve geleneklerin kurallarına karşı çıkarak farklılaşmayı

istemeleri olması gereken bir durumdur. "Deleuze'e göre hayatı bir bütün olarak düşünme gücüne en iyi karşılık gelen kavram farklılıktır. Hayat farklılıktır; farklı düşünme, farklı olma ve farklılıklar yaratma gücüdür" (Colebrook, 2013, s. 24).

Deleuze ve Guattari farklılığa büyük önem verirler; yukarıda da değinildiği gibi, rizom tek tip olma eğilimine karşıdır; farklılığı, çeşitliliği ve çokluğu benimser. Fas toplumundaki kadınların içinde buldukları durum, bu bakış açısıyla ele alındığında, kadınların kendilerini tek tipleşmeye iten geleneksel kalıpları yıkmaları ve farklılık oluşturmaları gerektiği söylenebilir. Tahar Ben Jelloun'un söz konusu romanlarında kaleme aldığı kadınlar bu duruma uygun örneklerdir çünkü gelenekler ve erkekler onları belirli kalıplara sokmaya çalışır. Kadınların giysilerinden davranışlarına kadar birçok kural koyarlar ve onların erkeklerin yanında, evin içinde ya da sokakta yüksek bir ses tonuyla konuşmasına bile olanak tanımazlar. Kısacası, "kadınlardan alçakgönüllü ve gösterişsiz olmaları, fazla dikkat çekmemeleri, hatta öyle yüksek sesle filan gülmemeleri beklenir" (Berktaş, 2012, s. 83). Bu baskılar altında doğan, büyüyen ve yaşlanan kadınların genellikle iki kimlikleri vardır; toplum tarafından bilinen kimlikleri ile kendi içlerinde yaşayıp dış dünyadan gizledikleri kimlikleri. Söz konusu kadınlar madalyonun iki yüzü gibi çift kimlik kazanırlar; ailelerinin ve eşlerinin yanında onlara boyun eğen, uysal biri gibi görünmelerine karşın, yalnız kaldıklarında ve diğer kadınlarla iletişim kurduklarında ise geleneksel kadın imgelerini bir kenara bırakarak gerçek kimliklerine bürünürler.

Rizomatik kimlik, çokluk ilkesini benimsediğinden, Ben Jelloun'un çift kimlikli kadın kahramanlarının bu ilkeyle uyum sağladığı açıktır. *Kum Çocuk* ve *Kutsal Gece*'nin başkışisi Ahmed/Zahra'nın çift cinsiyetli durumu, rizomatik kimlik çokluğunun en belirgin örneğidir. "Kimliği bulanık ve kararsız bir çocuktum. Oğlu olmadığı için kendini küçülmüş, aşağılanmış gören bir babanın isteğiyle gizlenmiş bir kızdım. Bildiğiniz gibi düşlediği oğul bendim" (Ben Jelloun, 2006, s. 6). Önceleri düzmece kimliği ile aile içindeki kadınlar üzerinde egemenlik kuran ve onların sınırlı dünyalarında olmadığı için mutluluk duyan Ahmed/Zahra, zaman içinde kimlik çatışması yaşar: "Ne yaşamda, ne de ölümden yer vardı ona, böyle diyordu kendine, yaşamöyküsünün ilk bölümünde olduğu gibi ne tam erkek, ne de tam kadındı" (Ben Jelloun, 1988, s. 124).

Ahmed/Zahra büyümeye başladığında, onun için düzmece bir sünnet düğünü yapılır. Annesinin büyümesinler diye göğüslerini sımsıkı sardığı Ahmed/Zahra, bir genç kız olarak ergenliğe adım attığı gün çıkmazlara sürüklenir: "Yara dediğin buydu işe. Bir tür yazgı, düzene karşı çıkış. Göğüslerimin büyümesi hala önlenmekteydi. Ben de içime doğru gelişerek irileşecek göğüsler düşünüyordum, olur ya! Soluğumu güçleştirecekti. Neyse göğüslerim çıkmadı... Daha önemsiz bir sorundu bu. Aybaşı kanamasından sonra kendime geldim ve kader çizgilerini, kaderin çizdiği biçimde ele aldım" (Ben Jelloun, 1988, s. 39). İkilemler arasında gidip gelen Ahmed/Zahra, erkek olarak yaşamına devam etmeye karar verir ve amcasının engelli kızı ile evlenir. Ancak bu sözde evlilik her ikisini de mutsuzluğa ittiği gibi, onun yaşadığı kimlik ikilemine de engel olamaz.

Oğlunun/kızının yaşadığı kimlik ve cinsiyet çatışmasından kendisini sorumlu tutan babası, ölmeden önce ona kadın kimliğini verir. Bu durumdan çok mutlu olan Ahmed/Zahra, ailesini geride bırakarak yeni yaşamına ve özgürlüğüne doğru hemen yola koyulur ama yol boyunca kimliğini sorgulamaya devam eder:

Biliyorum, bir kadın bedeni, bedenim, ilk bakışta öyle görünmese bile. Kadın bedeni benimkisi; yani kadınlık organım var hiç kullanılmamış olsa da öyle. Evde kalmış bir kızın sıkıntılarını yaşama hakkı bile olmayan yaşlı bir kızım. Davranışlarım erkek davranışı; daha doğrusu bana doğal olarak kadından üstün bir varlık gibi, düşünmek ve davranmak öğretildi. Her şey bu doğrultuda olanak sağlıyordu bana: Dinimiz, Kur'an, toplum, gelenekler, aile, ülke... ben kendim bile... (Ben Jelloun, 1988, s. 126-127).

Kendisini tam olarak herhangi bir cinsiyete ait hissedemeyen Ahmed/Zahra yaşamı boyunca birçok farklı kimliğe bürünür. Günün birinde, Ahmed/Zahra'nın aslında kadın olduğunu öğrenen amcası, onun peşine düşer. Amcasının kendisine bir tuzak kurduğunu anlayan Ahmed/Zahra, onu öldürür ve cezaevine girer. Orada, zaman içinde olumlu davranışları ve uysallığı ile dikkat çeker ve böylelikle cezaevinin yönetiminde çalışma olanağı yakalar. Cezaevinde de hem tutuklu hem de çalışan olduğundan tekrar ikilemlere sürüklenir.

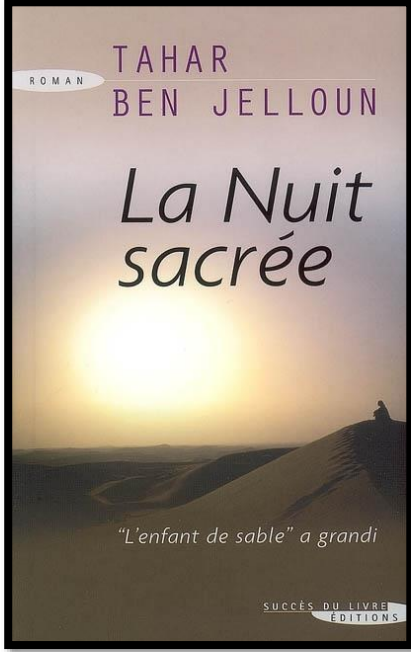
Sabahları üniformamı giydiğimde, aynada kendime bakıyordum. Gülümsüyordum. Yeniden erkek giysileri içindeydim. Ama bu bir sakatlanma değildi artık. Bir iş kıyafetiydi. Kadınlar sert bir görünüme bürünmek ve kendilerini kabul ettirmek için erkek gibi giyiniyorlardı. (...) Yetkilerim giderek artıyordu. Bana bazı ayrıcalıklar tanınıyordu. Ne tam bir tutuklu ne de öbür görevlilerden biri sayılıyordum. Kimileri bana gıpta ediyor, kimileri de benden çekiniyordu. İki cephede de at koşturuyordum, sanki iki ayrı dildeymişim gibi (Ben Jelloun, 2006, s. 156).

Ben Jelloun'un irdelenen romanlarında, Oturaklı adındaki bir başka kadın da benzer bir ikilemle karşı karşıyadır. Bütün gün hamamda çalışan ve aynı zamanda gözleri görmeyen kardeşi Konsolos'un bakımını üstlenen Oturaklı erillik/dişilik konusunda bir belirsizlik yaşar: "Hamamda bir erkek, evde bir kadın olamadığımdan ya da her iki yerde de her ikisi olduğumdan bana yardım etmeni istiyorum" (Ben Jelloun, 2006, s. 64-65). Oturaklı'nın bu tümcesi, onun hamamdaki erkek rolü ile evdeki kadın rolü arasında yaşadığı çatışmayı ve kimlik sorununun karmaşıklığını gözler önüne serer.

Yaşamları boyunca, erkek egemenliğine boyun eğmek zorunda kalan bu kadınlar, sadece hamamda kendi gerçek kimliklerine bürünebilirler. Bu nedenle, söz konusu kültürde hamam önemli bir yere sahiptir. Hamam, sadece arınmak ve temizlenmek için fiziki bir alan değildir; kadınların hemcinsleriyle görüşüp dilediklerince konuşabildikleri bir sosyalleşme ortamıdır; onların çarşaflarını ve peçelerini çıkararak bedenlerini istedikleri gibi sergiledikleri bir alandır. Erkeklerin baskıları nedeniyle evde ya da sokakta diledikleri gibi davranamayan kadınlar, hamamda özgürdürler. Hemcinsleriyle konuşan, düşüncelerini paylaşabilen kadınlar, hamamı ataerkil toplumun kendilerine dayattığı kısıtlamalardan anlık olarak kaçabildikleri ve kendilerine bir destek, bir yoldaş bulabildikleri sığınak olarak görürler. Küçükken annesi ile hamama giden Ahmed/Zahra hamamdaki kadınları bütün ayrıntılarıyla betimler:

Sustum ve hamama gittim onunla. Bütün öğleden sonrayı orada geçireceğimizi biliyordum. Sıkılacaktım ama elimden birşey gelmezdi. Aslında ben hamama babamla gitmek isterdim. Eli çabuktu onun, şu bitmek tükenmek bilmez törenden de uzak tutardı beni. Annem içinse bu evden dışarı çıkmak, başka kadınlarla karşılaşmak, yıkanırken bir yandan da gevezelik etmek için tam bir fırsattı. (...) Annem beni unutturdu orada, sıcak su dolu kovalarını ortaya yayar, komşu kadınlarla söyleşiye başladılar. Hepsi bir ağızdan

konuşurdu. Neler söylediklerinin ne önemi var ama konuşurlardı işte. Sanki bir salondaydılar da, sağlığa iyi geldiği için konuşmak zorundaydılar. (...) Bir de ender sözcükler vardı, söz gelimi 'mani', 'klavi', 'tabun'... gibi; bunlar alçak sesle söylendikleri için bana çekici gelirlerdi. Cinsiyetle ilgili sözcükler olduklarını ('meni'..., 'testis'..., 'vajina'...) ve kadınların bunları kullanmaya hakları bulunmadığını daha sonra öğrendim (Ben Jelloun, 1988, s. 26-28).

Kadınlar, hamamda evlerinden bile daha özgürdüler; evlerinde ya da erkeklerin yanında söyleyemedikleri sözcükleri, burada istedikleri gibi kullanırlar. Ancak üzerlerindeki baskı öyle ağırdır ki hamamda bile cinsellik içeren bu sözcükleri kısık bir ses tonuyla kullanmaya özen gösterirler.

Dış dünya ile tüm bağları koparılan ve eve hapsedilen kadınlar, hamamda diğer kadınlarla konuştuğu içinde buldukları durumu sorgulamaya başlarlar. Burada birbirlerinden duydukları öyküler, paylaştıkları deneyimler ve kurdukları bağlar, kadınları kendilerini ve çevrelerini sorgulamaya iter. Bu bağlamda, hamamın sosyal yapıların ve cinsiyet rollerinin hem güçlendirildiği hem de sorgulandığı bir uzam olduğu belirtilmelidir. Düşüncelerini açıkça dile getiren, birbirlerinin sorunlarını dinleyerek çözüm arayan bu kadınlar, toplumsal kurallara karşı direniş eylemleri düzenleme

konusunda birlik oluştururlar. Kısacası hamam, kadın dayanışmasının, kişisel ve toplumsal dönüşümün ve toplumsal eleştirinin bir simgesidir.

Kadınlar, hamamda rizomun parçaları gibi, bir araya gelirler ve aralarında kurdukları iletişim aracılığıyla bir dayanışma ağı oluştururlar. Bir rizomun herhangi bir parçasının merkezîleşmeden diğer parçalarla bağlanması gibi, kadınlar da merkezî bir güç olmadan kendi aralarında birlik oluşturabilirler. Başka bir deyişle, bir rizomun köklerden yukarıya doğru değil de yatay bir biçimde büyüüp yayılması gibi, kadınlar da bu uzamda birbirleriyle bağlantı kurarlar, ortak deneyimlerini paylaşırlar ve güçlenirler. Her biri farklı geçmişe, öyküye, bedene ve tine sahip olsa da hamamın güvenli sığınağında, aynı amaç doğrultusunda birleşerek bir bütünlük oluştururlar.

Deleuze ve Guattari'nin düşüncesinin getirdiği özgürleşme, toplumsal beklentilerden kurtularak özgürleşme yerine, toplumsal ilişkilere girerek özgürleşmedir. Toplumsal ilişkilerin gelişmesini önleyen engel, her zaman, ilişkideki üçüncü bir şahsın kazancıdır: Uzlaşımlar, değerler, beklentiler, ekonomik yapılar ve politik varlıklar, gerçek ya da hayali olsun, sadece rollerini oynayan toplumsal failer için bir senaryo sağlar (Goodchild, 2005, s. 15).

Deleuze ve Guattari'nin bu düşüncelerine göre, kadınların iletişim olanaklarının kesilmesi, onların özgürlüklerine ulaşmalarını zorlaştırır çünkü iletişim kadınların kimliklerini kazanmaları için en önemli öğelerden biridir. Bu doğrultuda Deleuze ve Guattari bireylerin toplumsal ilişki içinde olmaları gerektiğinin altını çizerler. Ancak Tahar Ben Jelloun'un kadın karakterlerinin hamamlar dışında böyle bir ayrıcalığa sahip olmadıkları görülür; erkek egemen bir toplumda

yaşayan bu kadınlar, kendileri için belirlenen kalıplar doğrultusunda yaşamak zorunda kalırlar. Bu nedenle, Deleuze ve Guattari'nin vurguladığı toplumsal ilişkilerin özgürleştirici gücüne erişemezler ve toplumun kendileri için biçtiği edilgin rollerden çıkma olanağı yakalayamazlar. Bu durum, onların gerçek kimliklerinin ortaya çıkmasını engeller.

Görüldüğü gibi, Fas toplumundaki geleneksel kadınların kimlikleri dış etkenlere bağlıdır; başka bir deyişle, ataerkil düzene, geleneklere, topluma, kısacası erkeklere bağlıdır. Deleuze ve Guattari'nin bakışıyla, toplumun dayattığı kurallar tarafından belirlenen bir yaşamı sürdürmek zorunda olan ve hiçbir zaman kendi deneyimlerine, isteklerine göre yaşamaya hakları bulunmayan bu kadınların durağan kimliklerinden sıyrılmaları gerektiğini belirtmek uygun olacaktır. Rizom gibi, kadınlar da dilediklerince ve özgürce devinebilmeli ve başkaları ile iletişim kurarak etkileşime girebilmelidir. Daha önce belirtildiği üzere, rizomun yayılabilmesi için hiyerarşik düzenin ortadan kalkması gerekir. Kadınların da kimsenin baskısı olmadan kendi arzuları doğrultusunda yaşayabilmeleri için erkek egemenliğinin sona ermesi gerekir.

Tıpkı rizom gibi, Tahar Ben Jelloun'un da söz konusu romanlarını çokluklar üzerine oluşturduğu söylenebilir çünkü bu yapıtlarda kadınların kimlikleri dışında anlatıcıların çokluğu da dikkat çeker. Örneğin, *Kum Çocuk* adlı romanda Abdelmalek, Amar, Salem, Fatima'nın kardeşi, Fatouma, kör ozan art arda Ahmed/Zahra'nın öyküsünü anlatırlarken öykünün devamlılığını ve bütünlüğünü sağlamaya yardım ederler.

Rizomun irdelenen romanlardaki bir diğer yansıması ise, anlatıların kesin bir biçimde sonlandırılmamasıdır. Bu anlatılar, tamamen bitirilmediklerinden, sonu görünmeyen bir çöle benzerler. Rizomların başka rizomlarla bağlantı kurabilmek için geniş ve açık bir alana gereksinim duymaları gibi, Tahar Ben Jelloun da anlatılarını tam olarak sonlandırmaz. Böylelikle, romanlarının sürekli değişen bir yapıya sahip olmalarını sağlarken okurlarına da kendi istedikleri gibi bir son yazma özgürlüğü tanır.

SONUÇ

Doğu ve Batı arasında bir kültür köprüsü gibi görev yapan ve yapıtlarında genellikle göç, kültürel kimlik, geleneksel ve çağdaş değerler arasındaki çatışmaları kaleme alan Tahar Ben Jelloun'un *Kum Çocuk* ve *Kutsal Gece* adlı romanları, Faslı kadınların kimlik arayışlarını, toplumsal konumlarını, tinsel ve sosyo-ekonomik durumlarını ayrıntılı bir biçimde gözler önüne serer. Birbirinin devamı niteliğindeki bu iki roman, ataerkil Fas toplumunda dünyaya gelen Ahmed/Zahra'nın yaşamı üzerinden, cinsiyet rollerinin ve toplumsal beklentilerin katı yapılarını eleştirir. Söz konusu kültürde, cinsiyet ve kimliğin toplum tarafından oluşturulup kişilere dayatıldığını vurgulayarak, ikilemler arasında yaşayan karakterlerin kendilerini keşfetmek ve kişisel özgürlüklerini elde etmek için verdikleri savaşıma dikkat çeker.

Tahar Ben Jelloun'un bu iki romanında yer alan kadınların kimlik sorunu, Gilles Deleuze ve Félix Guattari'nin *Mille Plateaux* adlı yapıtlarında ele aldıkları rizom kavramı bağlamında irdelendiğinde, Ben Jelloun'un kadın karakterlerinin, anlatı tekniklerinin ve tematik keşiflerinin Deleuze ve Guattari'nin rizom kavramı ile örtüştüğü açıktır. Toplumun, geleneklerin ve ataerkil düzenin katı kurallarının kimlik karmaşası yaşamalarına neden olduğu kadınlar, rizomun

somutlaşmış bir biçimi olarak nitelendirilebilirler. Kadınların kimlik çokluğunun yanı sıra, söz konusu romanlarda anlatıcıların çeşitliliği ile yapıtların keskin bir biçimde sonlandırılmaması dikkat çeken başka çokluklardır. Kısacası, Ben Jelloun bu romanlarında çokluk ve birbirine bağlılık gibi rizomatik ilkeleri benimseyerek Fas toplumundaki cinsiyet ve kimlik karmaşıklarını aydınlatır ve bu kültürde yaşayan kadınların durumu üzerine derin bir bilgi sunar. Ayrıca, durmaksızın genişleyen ve gelişen rizom gibi, okurlarını ataerkil düzenin katı kurallarını, kimliğin akışkan ve devingen doğasını sorgulamaya yönelir.

KAYNAKÇA

- Ayıtgu, Gülçin (2016). Deleuze'ün Felsefesi ve Tarih. *Dört Öge*, 10, 133-142.
- Baker, Ulus (2009). *Yüzeybilim Fragmanlar*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Ben Jelloun, Tahar (1988). *Kum Çocuk*. Necla Işık (Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Ben Jelloun, Tahar (2006). *Kutsal Gece*. Gönül Akgerman (Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Berktaş, Fatmagül (2012). *Tarihin Cinsiyeti*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Berktaş, Fatmagül (2000). *Tektanrılı Dinler Karşısında Kadın Hıristiyanlık'ta ve İslamiyet'te Kadının Statüsüne Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Colebrook, Claire (2013). *Gilles Deleuze*. Cem Soydemir (Çev.). İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Çobanlı Erdönmez, Işıl (2014). 20. Yüzyılın Postmodern Düşünücü Olarak Gilles Deleuze. *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5, 1-10.
- De Beauvoir, Simone (1986). *Kadın Evlilik Çağı*. Bertan Onaran (Çev.). İstanbul: Payel Yayınevi.
- Deleuze, Gilles (1990). *Pourparlers 1972-1990*. Paris: Les Editions de Minuit.
- Deleuze, Gilles ve Félix Guattari (1980). *Mille Plateaux*. Paris: Les Editions de Minuit.
- Gikandi, Simon (2003). *Encyclopedia of African literature*. Routledge.
- Goodchild, Philip (2005). *Deleuze ve Guattari Arzu Politikasına Giriş*. Rahmi G. Ödül (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Moran, Berna (2011). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sauvagnargues, Anne (2010). *Deleuze ve Sanat*. Nurten Sarıca (Çev.). Ankara: De Ki Basım Yayım.

BATI

EDEBİYATINDA AKIMLAR

editör
OKTAY YİVLİ

HATİCE FIRAT
YASEMİN MUMCU
OKTAY YİVLİ
OĞUZHAN KARABURGU
BERNA AKYÜZ SİZGEN
NİLÜFER İLHAN

ÜMMÜHAN TOPÇU
SEFA YÜCE
HANİFİ ASLAN
METİN AKYÜZ
MEHMET SÜMER
YAKUP ÖZTÜRK

Prof. Dr. Önder Göçgün

TİYATRO DENEN HAYAT SAHNESİ

PROF. DR. ÖNDER GÖÇGÜN

Türk Tasavvuf Şiiri

AÇIKLAMALI VE YORUMLU ÖRNEKLERLE

MODERN TÜRK EDEBİYATI

editör
OKTAY YİVLİ

MUHARREM DAYANÇ
OKTAY YİVLİ
MACİT BALIK
MAHMUT BABACAN
SEVİM ŞERMET

YASEMİN MUMCU
BEDİA KOÇAKOĞLU
NİLÜFER İLHAN
MAKSUT YİĞİTBAŞ
SELAMİ ALAN

